

EDITORIAL

Comunismul în postcomunism. Nostalgii și nostalgici* (The Communism in Post-communism. Nostalgias and nostalgics)

Mioara ANTON

Motto: „Ceașescu fă-ne un bine, cheamă-i pe aleși
la tine!”¹

Abstract: 30 years after the fall of the communist regime, Romanian society has towards its past an ambivalent and contradictory attitude: on the one hand it brings a constant effort to manage social memory, whilst on the other hand it is „haunted“ by nostalgia for communism. In the Romanian case, the relationship to the communist past and arguments over its legacy have been problematic and created numerous controversies since December 1989. The years of transition, political instability but mainly the failure of the educational policies fed the nostalgia for communism. However, the substratum of such a phenomenon must not be interpreted only from the perspective of the political and economic disappointments which Romanian society has experienced in the last 30 years, but also as a failure of the educational policies of memorialising the communist past and shaping an adequate historical consciousness. „Before it was better“ is a part of a selective memory which suggests nostalgia for an economic and social stability without ideological connotations. For many Romanians „communism was a good idea“ because it had positively influenced their existence, while now the much-desired freedom was associated with chaos and instability.

Keywords: Romanian society; post-communist nostalgia; transitions; economic crisis; selective memory.

Introducere

La 30 de ani de la prăbușirea regimurilor comuniste, fenomenul nostalgiei a cuprins deopotrivă fosta Uniune Sovietică și țările Europei Central-Răsăritene. Metamorfozele memoriei colective în postcomunism și intensitatea „nostalgiei roșii” sunt strâns legate de consecințele și costurile sociale ale anilor de tranziție. Raportarea romantic-emoțională a oamenilor la propriul trecut, precum și eludarea naturii dictatoriale a regimurilor comuniste aduc în prim-plan o memorie selectivă a ceea ce a însemnat în egală măsură extraordinar și banal în existența de zi cu zi în comunism.

În ultimii ani asistăm la o creștere semnificativă a studiilor referitoare la fenomenul nostalgiei, în special a celei comuniste. Antropologi, sociologi, istorici, filosofi, politologi, istorici literari, specialiști în studii culturale ș.a. au conceptualizat și reconceptualizat, în funcție de context, complexitatea fenomenului nostalgiei. Fără să fie limitată la experiența comunistă, nostalgia a cunoscut de-a lungul timpului o largă varietate de abordări și interpretări. Subliniind natura derutantă a termenului, dar și interesul crescut al specialiștilor din toată lumea pentru acest fenomen, Maria Todorova nota, parafrazând începutul *Manifestului Comunist*, că „o fantomă bântuie lumea academică: studiul nostalgiei postcomuniste”². Idee susținută și de Olivia Angé & David Berliner, care subliniau în introducerea la *Anthropology of Nostalgia* că mare parte dintre cercetările referitoare la nostalgie sunt „paradigmatic est-europene”³.

Interesul specialiștilor se explică mai ales ca urmare a intensității cu care „fantomă comunismului” bântuie încă societățile postcomuniste. Svetlana Boym, cu a sa lucrare de referință *The Future of Nostalgia*, sublinia într-o manieră originală că secolul XX a început cu o utopie și s-a sfârșit într-o nostalgie⁴. Din perspectiva sa, nostalgia este un sentiment al pierderii și

dezrădăcinării, fiind mai degrabă un simptom al timpurilor moderne, o emoție istorică, care joacă rolul unui „mecanism de apărare în fața ritmurilor accelerate ale schimbărilor și răsturnărilor istoriei”. În opinia sa, nostalgia este asociată cu o revoltă simbolică împotriva trecerii necruțătoare a timpului ce afectează ireversibil natura umană, dar și față de ritmurile rapide ale modernizării⁵. Totodată, Svetlana Boym propune o distincție între „nostalgia reconfortantă”, parte a unui demers transistoric de reconstrucție a unui trecut ideal, și „nostalgia reflexivă”, axată pe emoții și apartenență, și care se află la originea memoriei sociale⁶. În opinia sa, nostalgia joacă un rol intermediar între memoria colectivă și cea individuală.

Nostalgia a devenit un loc de refugiu pentru cei care nu s-au mai regăsit în societatea prezentului. Istoriile personale s-au suprapus peste istoria mare a comunismului, care a fost proiectată, la rândul său, prin lentila înșelătoare a unui timp în care prosperitatea și stabilitatea sunt strâns legate de o tinerețe fericită și lipsită de griji. Svetlana Boym subliniază că prin această „uitare selectivă” se creează o contra-memorie, în fapt o viziune alternativă asupra trecutului comunist⁷. Memoria socială este fără îndoială una selectivă. Atunci când se raportează la regimul comunist, oamenii aleg deliberat numai ceea ce le-a influențat existența în mod pozitiv: stabilitate economică, siguranța unui loc de muncă, acces la educație și sistemul de sănătate. Sunt trecute sub tăcere intruziunea statului în viața privată, supravegherea permanentă, presiunea ideologică, raționalizările, criza economică, penuria alimentară.

Transformările prin care au trecut societățile ieșite din comunism în ultimele decenii vin să confirme faptul că nostalgia este mai puțin legată de trecut, cât mai ales de provocările prezentului și incertitudinile viitorului. Tranziția de la dictatură la democrație s-a dovedit a fi dificilă și plină de capcane. Iar cazul românesc nu face excepție. Anii de tranziție, efortul de trecere la sistemul democratic și adaptarea mecanismelor economiei de piață au produs schimbări dramatice în existența oamenilor. Prăbușirea industriei, liberalizarea pieței muncii, pierderea locurilor de muncă, inflația, scăderea nivelului de trai pentru anumite categorii ale populației, nesfârșitele privatizări și marile scandaluri financiare, insecuritatea viitorului, instabilitatea politică, mica și marea corupție, criza economică și, nu în ultimul rând, dispariția statului paternalist au creat un teritoriu fertil pentru dezvoltarea nostalgiei roșii⁸.

Mai mult, integrarea în structurile Uniunii Europene a potențat discursul nostalgicilor cu privire la locul și rolul României în plan european. Potrivit lor, România nu numai că și-a pierdut prestigiul obținut în timpul regimului Ceaușescu, dar a devenit o țară de mâna a doua, subordonată în totalitate intereselor țărilor occidentale⁹. Remanențele protocroniste ale excepționalității românești s-au regăsit în ultimii doi ani în discursul public al PSD, partid ajuns la guvernare în urma alegerilor din decembrie 2016. Implicați în scandaluri de corupție, liderii acestui partid s-au afirmat prin contestarea deschisă a politicilor europene, mai ales în domeniul justiției.

Pierduți în tranziție: contextul românesc al nostalgiei

În cazul românesc, raportarea la trecutul comunist și disputele asupra moștenirii acestuia au fost problematice și au creat numeroase clivaje în societatea post-decembristă. În primul deceniu, în dezbaterile referitoare la moștenirea comunistă și asumarea acesteia nu a fost loc pentru nostalgie. Așa cum observa și sociologul Mirel Bănică, „în primii ani de după 1990, nimeni sau aproape nimeni nu s-ar fi gândit că într-o bună zi, românii vor fi nostalgici după communism”¹⁰. Dar, ca orice memorie latent, și nostalgia roșie a explodat în România și a devenit un fenomen care nu mai poate fi ignorat. Ea nu derivă dintr-o dorință de a restaura o

ordine politică dispărută, ci este expresia dezamăgirilor prezentului. Mare parte dintre cei dezamăgiți nu s-au regăsit în noua ordine care a apărut după decembrie 1989, individualitatea lor diluându-se în experimentele tranziției. Putem vedea cum, din perspectiva nostalgicilor, dictaturii ceaușiste îi sunt retușate contururile, iar Ceaușescu își recapătă statutul de lider luminat și înțelept.

Substratul unui astfel de fenomen nu trebuie interpretat numai din perspectiva decepțiilor politice și economice pe care societatea românească le-a resimțit în ultimii 30 de ani, ci și ca un eșec al politicilor educaționale de memorializare a trecutului comunist. În opinia lui Vladimir Tismăneanu, „politica amneziei” promovată în cele trei mandate ale lui Ion Iliescu a fost responsabilă pentru lipsa colectivă de interes în examinarea trecutului comunist, dar și pentru persistența mentalului comunist în cultura politică a tranziției românești¹¹. Opinie împărtășită și de Lavinia Stan, care arată că indiferenței și ostilității societății românești de a-și asuma deschis trecutul comunist i s-au adăugat instrumentalizarea politică și subordonarea procesului de decomunizare intereselor înguste ale partidelor politice care s-au perindat la conducerea României în anii de tranziție¹². Un proces al comunismului nu a fost posibil până în aprilie 2006, când președintele Băsescu a înființat Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România (comisia Tismăneanu). Dar, în ciuda eforturilor făcute pentru reconsiderarea istoriei comunismului, bătaia pentru memorie nu a învins inerția societății¹³.

Sociologul Vintilă Mihăilescu pune entuziasmul începutului de ani '90 pe seama unei stări de imaturitate socială și individuală: „Anii comunismului au însemnat pentru mulți dintre cei născuți și crescuți în această perioadă, îmi permit să o cred, o prelungită stare de imaturitate socială și chiar individuală. De aici, după 1990, mulți au sărit într-o maturitate afișată impulsiv și cu ostentație, ca și cum ar fi așteptat dintotdeauna acest moment și ar fi știut exact ce vor face odată venit. O viață sub semnul constrângerilor s-a convertit astfel fără șovăială într-una sub semnul oportunităților imediate”¹⁴.

Încă din primele momente după căderea regimului comunist s-a crezut că se va instaura prosperitatea economică, iar lumea colorată a Occidentului avea să acopere până la dispariție cenușiul ceaușist. Revenirea la normalitate părea că se va produce relativ ușor. O proiecție eronată, care a alimentat pe fondul anilor de tranziție și a instabilității politice nostalgia comunismului¹⁵. În ciuda freneziei generale și a valului de entuziasm care a cuprins întreaga societate, primii ani care i-au urmat lui decembrie 1989 s-au dovedit a fi un inaugural ratat. La 20 de ani de la căderea comunismului, Vintilă Mihăilescu considera că ceea ce se petrecuse în România în tot acest timp fusese „măreția și declinul unui mit, extazul urmat de agonia unei crize societale profunde ce a însoțit acest mit. Iar pentru ca acest mit să poată fi indentificat, i s-a dat numele de tranziție”¹⁶.

La începutul anilor '90, negarea în bloc a comunismului, considerat un moment de ruptură în evoluția istorică a României, a coincis și cu debutul căutării unui model societal de dezvoltare. Sociologul Dumitru Sandu aprecia că „modelul inițial de schimbare cu care a pornit majoritatea populației era unul de negare a comunismului mai mult ca stare de fapt decât ca ideologie, și de acceptare superficială a economiei de piață”¹⁷. Două au fost provocările cărora societatea românească a trebuit să le răspundă: prima, adaptarea la principiile economiei de piață iar cea de-a doua, însușirea valorilor democratice. În primul caz, vorbim despre o reformă a sistemului economic, fără să fi existat însă programe și strategii coerente de dezvoltare. Situației de fapt a economiei românești ieșită din comunism, inefficientă și incapabilă să facă față concurenței internaționale, i s-au adăugat lipsa unei culturi economice a societății, care a

continuat să-și proiecteze așteptările asupra statului. Măsurile populiste luate la începutul anilor '90, încurajarea consumului, asociate cu „privatizările spontane” din industrie, agricultură, comerț au accentuat și mai mult dezechilibrele economice¹⁸. Dezindustrializarea, decolectivizarea și reîmproprietărirea *in integrum* (acolo unde a fost posibil) au creat noi orizonturi de așteptare și au hrănit iluzia celor mulți că era o doar chestiune de timp până se ajungea la bunăstarea capitalistă. Reconectarea României la valorile occidentale după aproape o jumătate de secol de comunism s-a dovedit a fi, de asemenea, un miraj.

Tranziția a dus la subdezvoltare, la accentuarea sărăciei și la proliferarea corupției. Costurile nu au întârziat să apară, iar inflația, șomajul, nesiguranța socială au condus la modificarea atitudinii societății față de ceea ce însemnat sistemul capitalist. Conform sondajelor de opinie, în primii ani post-decembriști a existat o percepție contradictorie a capitalismului, economia de piață fiind asociată cu menținerea unui puternic sector de stat în economie. Frica de schimbare și de necunoscut au alimentat rezervele românilor față de ceea ce însemna capitalismul, ei simțindu-se în siguranță la adăpostul politicilor protecționiste ale statului. Marile scandaluri și afaceri de corupție au contribuit semnificativ la scăderea încrederii populației în valorile sistemului democratic și în principiile economiei de piață. Istoricul Florin Constantiniu surprindea foarte bine evoluția stării de spirit a românilor care au trecut într-o perioadă relativ scurtă de timp de la extaz la agonie: „Românii și-au imaginat că libertatea aduce de la sine prosperitatea; credeau – cei mai mulți – că a doua zi după căderea comunismului vor trăi ca familia Ewing din serialul «Dallas»; nu înțelegeau că numai prin eforturi proprii vor putea aduce bunăstarea în țara lor. Incopemtența și corupția guvernanților s-a altoit pe un sentiment de lehamite, mai întâi, de descurajare, apoi, de neputință, la final”¹⁹.

Marile privatizări post-decembriste, dispariția mării industrii și închiderea complexelor energetice, urmate de valuri masive de disponibilizări, au afectat direct populația angajată în aceste activități, care nu a reușit să se adapteze noilor condiții. În timpul regimului Ceaușescu, procesul accelerat al industrializării a dus la răsturnarea raportului dintre învățământul umanist și cel tehnic, astfel că până la sfârșitul anului 1989 una din două persoane cu studii superioare era inginer²⁰. În termeni sociologici, creșterea stocului de educație a impulsionat modernizarea individuală care a fost însă subordonată scopurilor economice ale regimului²¹.

Mobilitatea socială rezultată ca urmare a procesului masiv de industrializare a schimbat condițiile de viață pentru o mare parte a populației. Această parte a ales să uite lipsurile anilor '80 și să-și amintească comunismul ca un timp al securității și stabilității. Pentru această generație, care era tânără în anii '70, Ceaușescu a fost un lider inspirat, un mare constructor național, o personalitate recunoscută în plan internațional. Emoția răsturnării regimului a fost uitată în contextul instabilității politice și a crizei economice care au afectat nivelul de viață al populației. „Înainte era mai bine” este parte a unei memorii selective care sugerează mai degrabă o nostalgie pentru o stabilitate economică și socială, fără să comporte un înțeles ideologic. Toți cei care au întâmpinat dificultăți de reconversie, din cauza vârstei sau pregătirii lor profesionale, au fost cei mai predispuși să proiecteze o imagine pozitivă asupra trecutului comunist.

O mare parte dintre cei care au migrat în anii '70 către marile centre industriale în căutarea unei vieți mai bune au fost obligați în aceste trei decenii fie să se întoarcă în satele de origine, fie să emigreze în străinătate, mai ales după integrarea României în structurile europene (1 ianuarie 2007)²². Salariile compensatorii oferite de stat nu au fost suficiente pentru a le asigura o existență decentă sau șansa unei reconversii profesionale. Ei s-au considerat abandonați, victime ale corupției patronate de stat și de partidele politice.

O altă caracteristică a societății românești este aceea că o mare parte a populației consideră că statul trebuie să intervină în rezolvarea problemelor cotidiene (locuri de muncă, obținerea de locuințe, acordarea de ajutoare sociale). Existența unei mentalități paternaliste este de asemenea o sursă importantă a nostalgiei „epocii de aur”. În opinia noastră, dincolo de anchetele sociologice, persistența unei astfel de mentalități își are rădăcinile în relația dezvoltată în cei 50 de ani comunism între guvernați și guvernanți. Arhivele partidului comunist păstrează scrisorile către putere, reprezentative pentru modul în care oamenii obișnuiți s-au raportat la puterea politică care le-a controlat existența până în cele mai mici amănunte: de la viața privată la normele de conduită în societatea socialistă. În decursul celor 25 de ani ai guvernării lui Ceaușescu, Secția Scrisori și Audiențe a CC al PCR a înregistrat o medie anuală de 2-2,5 milioane de scrisori expediate de oamenii obișnuiți structurilor de partid și de stat²³. Oameni mari și oameni mici și-au pus destinele în mâinile partidului și au cerut intervenția autorităților pentru a le fi rezolvate situațiile personale, au insistat să fie recompensați și să le fie recunoscute meritele și au criticat puterea pentru neîndeplinirea promisiunilor de îmbunătățire a vieții de zi cu zi.

Din perspectiva acestor documente, după 1990, pe fondul anilor de tranziție, toți cei care obișnuiau să se adreseze puterii s-au simțit abandonați într-o lume ale cărei norme le erau necunoscute. Nu mai aveau cui să se adreseze, nu mai aveau a cui intervenție să o ceară, de vreme ce puterea își schimbase în totalitate reperele. Pentru ei „comunismul fusese bun” tocmai pentru că le influențase în mod pozitiv existența, în vreme ce libertatea atât de dorită era asociată cu haosul și instabilitatea. Într-un interviu cu Mirel Bănică, din decembrie 2005, jurnalista și criticul de teatru Magdalena Boiangiu observa că marii majorități a românilor „ideea de *responsabilitate*” le este străină: „Nu suntem obișnuiți să avem grijă de noi, altcineva trebuie să răspundă pentru destinul individual. Avem nostalgia «subvenției» perpetue de la stat, inclusiv în lumea cea mică a scriitorilor”²⁴.

Ce aleg oamenii să uite și ce alimentează discursul nostalgicilor? Oamenii aleg să uite umilințele cozilor interminabile, alimentația rațional-științifică și penuria alimentară, frigul din apartamente, raționalizarea drastică a energiei electrice, munca patriotică obligatorie, frica de a fi arestat, admonestat sau mutat disciplinar pentru comentarii nefavorabile la adresa regimului sau Conducătorului, insalubritatea spitalelor și obligația de a da „țării cât mai mulți copii”, cenzura, insecuritatea străzilor după căderea întunericului, absența oricărei libertăți. Iar lista ar putea continua.

Harta generațiilor

Cine sunt cei care tânjesc după trecutul comunist, care le-au fost așteptările în momentul prăbușirii regimului comunist, căror categorii sociale le aparțin și cum anume se poziționează față de schimbările prin care a trecut societatea românească în ultimele trei decenii de tranziție?

Prima generație, cea a fondatorilor, deja maturi în 1944, este asociată în memoria colectivă ca fiind una dintre cele mai distructive pentru societatea românească. Condițiile instaurării regimului comunist în România (importarea modelului sovietic, distrugerea vechilor elite politice și intelectuale, colectivizarea forțată, represiunea, ruperea brutală de modelul occidental de dezvoltare), precum și aversiunea societății românești tradiționale față de stânga comunistă au alimentat această viziune. Trecute sau ajunse în pragul pensionării în momentul prăbușirii regimului, nostalgia s-a manifestat mai ales în rândul celor care își pierduseră privilegiile și care nu s-au mai regăsit în ordinea politică de după 1990. Vechea nomenclatură

ieșise din istorie. Mai mult, vocile lor au fost acoperite de cei care au fost victime ale terorii și represiunii comuniste în perioada Gheorghiu-Dej, fenomen firesc de recuperare a unei istorii necunoscute înainte de 1989²⁵.

Cea de-a doua este generația născută după război, formată într-o nouă ordine politică și ajunsă la maturitate într-un moment de relaxare ideologică și liberalizare a regimului²⁶. Pactul cu societatea și construirea unei noi identități sociale au fost parte a unei strategii politice a cărei finalitate a dus către mijlocul anilor '60 la recunoașterea legitimității partidului. Acesta devenise al *nostru*, pe deplin recunoscut, în opoziție cu construcția sovietică, *a lor, a invadatorilor*, de la sfârșitul anilor '40. O serie de factori a contribuit la conturarea acestei realități: diminuarea terorii, redresarea economică și îmbunătățirea condițiilor de viață ale populației, reabilitarea figurilor importante ale culturii naționale, abandonarea universalității modelului sovietic. Era o ordine politică care se traducea prin stabilitate, progres economic, acces la educație. Unul dintre cele mai importante evenimente petrecute în existența acestei generații a fost condamnarea invaziei din Cehoslovacia, care nu numai că a sporit numărul membrilor de partid, dar a creat și un impresionant sprijin popular. Societatea a reacționat la unison în fața pericolului extern pe fondul resuscitării antisovietismului și și-a afirmat deschis sprijinul pentru lider și partid. În august 1968, Ceaușescu a înregistrat unul dintre cele mai importante succese ale carierei sale politice, o performanță pe care nu o va mai repeta niciodată.

În momentul prăbușirii regimului comunist, această generație, cu vârste cuprinse între 35 și 55 de ani, ajunsese la maturitate. A fost generația care, prin reconvertirea structurilor puterii, a „confiscate” toate speranțele revoluției din decembrie 1989. Eșalonul doi al partidului comunist și-a construit o „legitimitate a disidenței” și a preluat moștenirea regimului Ceaușescu de pe poziții conservatoare, ceea ce a acutizat tensiunile din societatea românească în primul deceniu postdecembrist²⁷. Restructurarea economiei și debutul procesului de privatizare au declanșat o nouă competiție pentru acapararea resurselor economice și a capitalului politic. Consecințele au fost generalizarea corupției, instabilitatea politică, acutizarea problemelor sociale și decredibilizarea României în planul relațiilor internaționale.

Cea de-a treia generație, denumită generic de sociologi „generația X”, îi cuprinde pe așa-numiții „decreței” născuți după emiterea legislației anti-avort din octombrie 1966 și crescuți în etica datoriei (față de partid, țară, muncă, familie etc.). Această generație cuprinde populația tânără a României situată în jurul vârstei de 20-30 de ani și care în momentul căderii regimului Ceaușescu a sperat la o schimbare rapidă și radicală a României. În cazul membrilor acestei generații, relația cu trecutul comunist este strâns legată de experiențele pe care le-au avut ca tineri, de la obligația de a participa la demonstrațiile oficiale sau munca patriotică, la ascultarea muzicii occidentale (rock) și ieșirea din normele convenționale impuse de regim.

Legătura lor cu trecutul este una ambivalentă, deoarece au moștenit un set de valori proprii unui anumit context socio-economic, fiind totodată nevoiți să se adapteze foarte repede regulilor economiei de piață. Crescuți și educați în comunism, ei au fost cei care au resimțit pierderea protecției statului, fiind obligați să-și asume responsabilitatea propriei vieți. Așa cum declara un fost ministru al Învățământului, și el un reprezentant al generației X, Mircea Miclea, „tineretea noastră era mai tare decât sistemul lor”²⁸. El evoca duplicitatea societății, precum și spațiile de autonomie pe care tânăra generație și le crease în interiorul sistemului prin ascultarea de muzică occidentală, ironizarea puterii prin bancurile despre familia Ceaușescu / Securitate / partid, lecturi fără încărcătură ideologică, vizionarea clandestină de filme occidentale. Ceea ce a legat această generație fost neîncrederea în instituțiile statului și partidului, fenomen care s-a

accentuat mai ales în anii de tranziție. O poziția asemănătoare o regăsim și cazul lui Ioan T. Morar, care, într-o notă plină de umor, afirma că a păcălit sistemul și că i-a „măimățarit valorile”. În timpul studenției avusese șansa de a lucra la revistele „Viața studentească” și „Amfiteatru”, mai puțin expuse ideologic, și mai permissive cu spiritele libere: „În ultimii ani (*ai regimului*, n.n.), în grupuri foarte restrânse, cu prietenii de la Divertis și Ars Amatoria, l-am imitat pe Ceaușescu riscând mult. O parte din glumele făcute de mine imitând personajul au circulat, mai apoi, ca bancuri”²⁹. Că personajul Ceaușescu îi era familiar s-a văzut cel mai bine în 2011, când Ioan T. Morar l-a imitat din nou pentru reclama la ciocolata cu rom.

Ei au fost cei care s-au regăsit în număr mare pe străzi în decembrie 1989, convinși fiind că venise timpul înlocuirii vechilor cadre comuniste cu o generație tânără. Diferența dintre vis / entuziasm și realitate s-a văzut în cei 30 de ani de tranziție. Speranței că lumea lor va fi „liberă de comunism” i-a luat locul în numai câțiva ani o imensă dezamăgire. Mai mult, lumea occidentală, pe care o idealizaseră în timpul regimului communist, a fost o altă sursă de deziluzie, care s-a accentuat odată cu eșecurile repetate ale României de a se integra în structurile europene³⁰.

Nu a scăpat de nostalgie nici „generația Y”, formată din milenialii născuți după 1989, pentru care experiențele trăite în comunism, transferate prin filtrul nostalgic al părinților și bunicii, le sunt mai apropiate decât provocările prezentului. Antonio Momoc observa că o astfel de istorie, transmisă prin filtrul nostalgiei, are un impact mult mai profund asupra mentalului colectiv și „își pune amprenta mult mai pregnant și mai durabil asupra convingerilor personale decât o fac istoria din manual sau relatările din presă”³¹. Cercetările realizate pe diferite categorii de vârstă, vârstnici și tineri, au relevat multitudinea clișeele referitoare la regimul Ceaușescu, care se transmit din generație în generație: a fost un om bun, a făcut bine României, a construit, a oferit locuri de muncă și a asigurat pacea socială. Observăm cum, în aceste reprezentări, supraviețuiesc de fapt toate temele propagandistice ale perioadei Ceaușescu: cel dintâi constructor, vizionar, înțelept, strateg etc. Memoria selectivă, bazată pe experiențele personale, aduce în prim-plan, poate mai mult ca niciodată, nevoia conturării unor politici publice coerente care să contrabalanseze astfel o amnezie socială ce tinde să se generalizeze. În primăvara anului 2011, un raport al Fundației Soros, intitulat *Percepția actuală asupra comunismului*, atrăgea atenția că adolescenții români ai anului 2010 își manifestau deschis nostalgia după perioada comunistă. O adevărată distopie, în opinia Victoriei Stoiciu, care observa că „în 62 % dintre cazurile în care părinții au o atitudine favorabilă față de trecutul comunist, copiii preiau această opinie, în timp ce 60% dintre cei care consideră informarea despre politică ca fiind importantă se informează pe această temă de la părinți”³². Din păcate, condamnarea publică a comunismului nu a condus, așa cum ar fi fost de așteptat, și la o pedagogie a memoriei colective.

Jocul cu nostalgia

Nostalgia comunistă și-a găsit însă repede utilitatea în industria de publicitate, cinematografie, literatură, teatru, muzică³³. Readucerea pe piață a unor produse emblematice pentru consumul comunist (fie că ne referim la alimente, dulciuri, băuturi răcoritoare sau alcoolice, detergenți, biciclete, mașini), difuzarea până la saturație de către canalele publice de televiziune a filmelor artistice produse în „epoca de aur” (mai cu seamă cele regizate de Sergiu Nicolaescu), folosirea fie și într-o cheie ironică a simbolurilor comuniste în spectacole și

evenimente publice (steaguri, portrete oficiale, obiecte de vestimentație), diferite campanii de presă au accentuat idealizarea regimului Ceaușescu.

Nu lipsite de importanță sunt în acest context și sursele online, tot mai multe și mai diversificate, și care aduc în prim-plan, critic sau mai puțin critic, realitățile „epocii de aur”: colecții de fotografii, muzică, înregistrări video. Unul dintre cele mai cunoscute site-uri este cel realizat de Cristian Vasile (Igu), în martie 2006, intitulat *latrecut.ro. amintiri naive din perioada roșie*, construit, după cum declara autorul, pentru a-și „găzdui copilăria”: „Un blog colectiv cu amintiri din perioada comunistă legate de jucării, dulciuri, locuri, muzică, filme și orice alt catalizator de amintiri (...) Am deschis *LaTrecut* pentru că mi-am uitat copilăria și aveam nevoie de un efort colectiv să mi-o reamintesc”³⁴. Site-ul adună în jur de 30.000 de vizitatori pe lună, oameni provenind din diferite domenii și profesii, legați de nostalgia copilăriei comuniste evocată prin obiecte și experiențe comune: sticla de sifon, surprizele din guma Turbo, desenele animate bulgărești, roboții construiți din pachete goale de țigări, soldățeii din plastic, inelul și cravata de pionier, clasoare cu timbre, ceasuri, creme chinezești, țigări, băuturi răcoritoare etc³⁵.

Tot aici trebuie menționat și proiectul celor de la Postmodernism Museum (Ioana Ioniță Năsui și Cosmin Năsui), care va fi lansat în această toamnă, sub titlul „Comunismul pe înțelesul corporatiștilor”, care se adresează generațiilor decreteilor (Șoimii Patriei, Pionierii, UTC-iștii), ajunși la vârsta jubileului, dar și celor care s-au născut în preajma revoluției sau după acea dată. Inițiatorii proiectului îi invită pe corporatiști să exploreze alături de ei viața cotidiană din comunism atât din perspectiva activităților oficiale, cât și a experiențelor comune generate de austeritatea în care oamenii au fost obligați să trăiască. Expozițiile virtuale sunt grupate în jurul următoarelor teme: *Cultura organizațiilor de tineret: de la uniforme la norme; Fenomenul cinecluburilor; Fenomenul muzical; Fenomenul „vacanțelor” – turism de masă și orientare turistică; „Noi în anul 2000” – oracolele generațiilor decreteilor; Femeia în societatea comunistă românească*³⁶. În ambele cazuri, putem observa cum în spațiul virtual se conturează o nouă tendință de rememorare a trecutului comunist, așa cum a fost el perceput și înțeles de generațiile mai tinere, dar nu din perspectiva nostalgiei, cât mai ales ca o dorință manifestă de a conserva amintirea anilor care s-au dus, cu toată încărcătura lor emoțională, și de a-și crea astfel propriile lor locuri de memorie.

Un loc aparte îl are campania inițiată de ziarul „Libertatea”, în septembrie 2010, la 20 de la căderea regimului comunist. Nostalgia a fost folosită în mod explicit pentru a vinde o „colecție-eveniment” formată din muzică, cărți populare în anii comunismului, dar și jocuri online destinate să recreeze condițiile austere, de neuitat, ale „epocii de aur”. Câștigătorii urmau să fie premiați cu excursii în fostele state comuniste, premiul cel mare fiind o călătorie de nouă zile *all inclusive* la Moscova: „Ți-e dor de vremurile în care n-aveai mobil și jucai șotronul în parc, de zilele în care Televiziunea Română avea program de doar două ore zilnic și la cinematografe rula cu precădere filme din fostul bloc comunist? Atunci lasă-te sedus de nostalgie și regăsește farmecul unor vremuri de demult!”³⁷. Pe toată durata campaniei, jocul cu nostalgia a stimulat memoria selectivă a unei audiențe care a proiectat asupra trecutului un discurs în care regăsim teme comune precum stabilitate socială, ordine, morală, educație, bun simț etc.³⁸.

Dilemele omului obișnuit rățacit în valurile tranziției, și care și-a trăit cea mai mare parte a existenței în comunism, sunt surprinse de personajul Emilia Apostoae, întruchipat de scriitorul Dan Lungu în romanul *Sînt o babă comunistă!*. Ecranizat de Stere Gulea, după un scenariu realizat de Dan Lucian Teodorovici și Vera Ion, filmul pune față în față două lumi: pe de o parte, capitalismul, întruchipat de fiica Emiliei, Alice, plecată în Canada pentru a-și construi o altă

viață, iar pe de altă parte, comunismul uman, empatic, filtrat prin ochii Emiliei, fostă muncitoare la o fabrică comunistă, în fapt vocea colectivă a tuturor nostalgicilor: „În primul și primul rând, pe mine comunismul m-a făcut orășeancă. (...) După un loc de muncă, mi-a dat apartament și butelie. Gratis, reține!”³⁹. Emilia Apostoae își idealizează trecutul din perspectiva beneficiilor oferite de regimul comunist (ascensiune socială, bunuri, chiar dacă insuficiente, loc de muncă).

Este, de altfel, ceea ce regăsim și în spoturile publicitare difuzate începând cu a doua parte a anilor 2000: nostalgia după un timp al abundenței și al unei tinereți lipsită de griji. Decorurile sunt extrem de importante în crearea unei atmosfere familiare, cât mai apropiate de realitatea acelor ani: vestimentație, muzică, culori estompate, bucuria tinereții. Și, nu lipsit de importanță, reclamele se raportează la perioada de liberalizare a regimului (1965-1977), atunci când se înregistrează o explozie a consumului de masă în varianta sa socialistă⁴⁰. În anii de început ai regimului Ceaușescu, producția de bunuri de larg consum a fost prezentată ca unul dintre succesele cele mai însemnate ale economiei socialiste. Statisticile oficiale indicau în perioada 1966-1970 o explozie a bunurilor domestice (mobilier, mașini de spălat, televizoare, mașini de cusut, frigider, aparate de radio), precum și o diversificare a consumului și a gusturilor populației: de la produse de lux (produse cosmetice, băuturi fine) la vestimentație și decorațiuni. Dezvoltarea consumului de masă a determinat reevaluarea importanței reclamei și publicității produselor. După ce multă vreme fusese asociată cu risipa și frivolitatea occidentale, comerțul socialist i-a redescoperit importanța. Nu pentru multă vreme. Penuria anilor '80 a dus și la dispariția reclamelor, care nu puteau promova produse ce nu mai existau pe piață. Românii erau îndemnați să consume rațional și să-și păstreze capacitatea de muncă și creație!

Reclamele comerciale care au fost difuzate după 2005 trimit la această relativă abundență de care s-a bucurat societatea românească în perioada de creștere economică și de îmbunătățire a standardelor de viață. Modernizarea socialistă a antrenat după sine accesul unei largi categorii a populației la bunuri considerate de lux înainte de Al Doilea Război Mondial. La sfârșitul anilor '60, dincolo de codurile impuse de regimul politic, consumul de masă exprima poate mai mult ca oricând simbolul unei societăți moderne aflată în plină dezvoltare. Urbanizarea și industrializarea au contribuit, de asemenea, la creșterea calității vieții în România socialistă⁴¹. Pe lângă bunurile de larg consum, românii s-au bucurat la sfârșitul anilor '60 și de prima lor mașină, producție proprie, Dacia 1100⁴². Perioadei de prosperitate i-a urmat însă întunecații ani '80, când economia României a intrat în criză, iar consecințele s-au răsfrânt asupra condițiilor de viață ale populației. Sistemul intrase într-o criză structurală, realitate pe care Ceaușescu a refuzat să o accepte până la căderea sa în decembrie 1989.

Reclamele comerciale, indiferent de produsele pe care le promovează, potențează memoria selectivă a nostalgicilor. Ciocolata rom tricolor, cu ale sale senzații tari românești din 1964, reminiscențe ale disciplinării sociale a tinerilor; Dacia, ajunsă în 2008 la 40 de ani, o marcă rezistentă și încă pe gustul multor generații de români, atunci și acum; Pepsi-Cola, astăzi, la fel ca ieri, mai ales pentru cei care aleg să se bucure de viață; detergentul Dero, care îți aduce înapoi parfumul anilor cei mai frumoși pe ritmuri de muzică ușoară interpretată de Anda Călugăreanu și Dan Spătaru, dar și nostalgia începuturilor televiziunii române; cremele Gerovital H3, cu aer de tradiție și valoare, și care contribuie și acum la menținerea frumuseții românilor; bicicletele Pegas, relansate în 2012, pe acordurile melodiei lui Aurelian Andreescu, o aducere aminte peste timp, „cu cine semeni dumneata / știu că te-am întâlnit precis / dar nu mai știu în care vis / că-mi amintești de cineva“; eugenii – care au făcut deliciul multor generații crescute în comunism, până la dispariția lor la sfârșitul anilor '80 – relansate, în 2007, cu sloganul „dulce

ieri, delicioasă azi. Noua Eugenie, mult mai bună!”, la care s-a adăugat și prăjitura Măgura, cu o istorie de aproape 50 de ani pe piața românească⁴³.

Nu putea să lipsească din această listă a produselor încărcate de nostalgia anilor de abundență din comunism înghețata „Napoca”, dreptunghiulară, cu gust nedefinit la sfârșitul anilor '80 și care conținea o cantitate însemnată de gheață. A fost relansată în 2007, într-un decor al „epocii de aur”: un chioșc de înghețată, în fundal, aproape șters, sunetul unui aparat de radio la care se prezenta o vizită de lucru, un puști cu o bicicletă Pegas care își cumpără înghețata dreptunghiulară, pornește, se dezzechilibrează și cade într-un gard viu ce împrejmuia curtea unui bloc în care se jucau câțiva copii îmbrăcați în hainele „epocii de aur”; în timpul căderii, înghețata se înfige într-un băț pe care puștiul îl rupe pentru a mușca, apoi, cu poftă. Imediat, în fundal se aude vocea melodioasă a Mihaelei Runceanu, interpretând un „șlagăr” din epocă, „Fericirea are chipul tău”, peste care se suprapune un comentariu în care se precizează că „înghețata nu a mai avut un gust așa de bun din copilărie. «Napoca», gustul copilăriei”⁴⁴. La sfârșit, copilul de ieri, devenit adult, mănâncă o înghețată „Napoca” sprijinit de o mașină luxoasă.

Nici bancurile epocii de aur nu au scăpat atenției agențiilor de publicitate, care au folosit umorul negru din anii penuriei în campaniile lor de promovare. Este și cazul salamului produs de Cris-Tim, în 2016, cu marca „Gostat” (acronimul Gospodăriei Agricole de Stat). Reclama reproduce o scenă binecunoscută celor care au trecut prin penuria anilor '80 și pentru care statul la coadă devenise un mod de viață. Un poștaș sprijinit de zidul unei alimentare, în spatele căruia s-a format o coadă, este întrebat insistent de către un copil: „Nenea, ce se dă aici? / Nu știu, mi s-a făcut rău și m-am sprijinit de zid! /Și de ce nu pleci? / Păi acum, când sunt primul?”. Imediat, la apariția camionului cu însemnele Gostat, se formează îmbulzeala atât de familiară în anii '80. Deși decupează forțat realitatea sărăciei, reclama subliniază că isteria cozii era cauzată de calitatea salamului și nu de absența acestuia din magazine: „La mare căutare atunci, reinventat acum de Cris-Tim. Gustă «Gostat», salam cu multă carne și cu un gust de neuitat!”. Campania publicitară pentru salamul „Gostat” fost susținută vizual și de afișe care aminteau de epoca glorioasă a realismului socialist. Pentru cei care au trăit în întunecații ani '80, o astfel de reclamă nu le poate stimula nostalgia după gustul îndoielnic al unui produs care era raționalizat și lipsea din magazine.

Publicitatea nu operează cu sentimente, ci mai ales cu calcule, grupuri țintă, studii de piață, prețuri etc. Magdalena Boiangiu lega succesul unor astfel de campanii de abilitatea celor din industria publicității de a suscita „nostalgia penuriei” și de a o face profitabilă: „Ne este dor de alimente și băuturi cu gust și compoziție imposibilă, pe care le disprețuim pe atunci. Ce-i drept, erau produse cu adevărat populare, puteau fi cumpărate cu bani puțini”⁴⁵. De asemenea, campaniile publicitare nu trebuiesc privite într-o cheie morală. Rolul lor nu este acela de a contribui la însănătoșirea memoriei sociale. După cum preciza unul dintre directorii de creație al unei agenții de publicitate, „educația politică” (în sensul de cunoaștere a trecutului comunist) nu se poate realiza printr-o reclamă care durează în medie 30 de secunde: „Publicitatea exploatează faptul că, pentru un anumit public, comunismul poate fi cool. Unui puști care vede reclama la ciocolata Rom Tricolor i se pare mișto când apare Ceaușescu. (...) Puștii au râs la faza cu malacul care îl tunde cu forța pe rocker, iar vânzările la ciocolată s-au dus undeva sus de tot (...). Da, publicitatea e parazită. Parazitează arta, parazitează istoria și extrage doar acele lucruri care o ajută să transmită un anumit mesaj. Noi, în cazul ciocolatei Rom Tricolor, nu avea sens să luăm din comunism dictatura și mizeria, ci «senzațiile tari» care îi puteau tenta pe puști”⁴⁶.

Sondajele de opinie: de la uimire la indiferență

Dacă în primul deceniu postcomunist cei care tânjeau după trecutul comunist erau priviți mai degrabă ca o curiozitate (în special cei care alegeau să meargă la cimitirul Ghencea la fiecare 26 ianuarie pentru a-l comemora pe Conducător și pentru a-i slăvi realizările), în 2010, pe fondul crizei economice și a stării de nesiguranță, procentul nostalgicilor a crescut semnificativ⁴⁷. Potrivit New Europe Barometers (NEB), la începutul anilor '90, nostalgiile se situau undeva între 26% și 32% din totalul populației, cu o creștere semnificativă în 2001, când sondajele au evidențiat un salt la 55%, pentru ca în 2004 să se mențină la o rată de 44,7%⁴⁸. Intensitatea nostalgiei roșii a fost pusă pe seama efectelor tranziției, de la cele economice (costurile sociale ale procesului de privatizare, creșterea fiscalității, proliferarea corupției) la cele politice (eșecul guvernării CDR de a-și îndeplini agenda politică externă și internă, precum și revenirea spectaculoasă a lui Ion Iliescu la Președinția României)⁴⁹.

Integrarea în structurile atlantice și europene nu a fost în măsură să ducă la diminuarea nostalgiei postcomuniste, care s-a menținut la o rată constantă de 40% din rândul celor care au răspuns la sondajele de opinie realizate de diferite instituții după 2004. Conform Barometrului Opiniei Publice, numărul celor care cred că „comunismul a fost o idee bună, dar prost aplicată” a crescut constant de la 35,7% în 2005 la 45% în 2010, cu o ușoară scădere la 43% în 2011⁵⁰. Nu mai departe de 2006, concursul organizat de televiziunea publică, sub titlul „Mari români”, care a realizat un top 100 al personalităților din toate timpurile, îl situa pe Ceaușescu pe un merituos loc 11, între Nadia Comăneci și Vlad Țepeș!⁵¹. În octombrie 2007, Barometrul de Opinie al Fundației Soros releva că Ceaușescu era considerat de către cei chestionați a fi liderul politic al ultimei sute de ani, care făcuse cel mai mult bine și cel mai mult rău României. Procentele erau aproximativ egale: 23% considerau că făcuse bine, raportat la 24%, care credeau că rolul său fusese unul negativ pentru țară⁵².

Un alt studiu, realizat de Institutul Român pentru Evaluare și Strategie (IRES) în iulie 2010, scotea în evidență că 45% dintre cei chestionați regretau căderea regimului comunist, iar peste 54% considerau că trăiesc mai rău decât înainte de 1989. Mai mult, la întrebarea ipotetică dacă Nicolae Ceaușescu ar fi candidat la alegerile prezidențiale, 41% dintre cei chestionați au răspuns că l-ar vota fără ezitare, în vreme ce 52% nu l-ar fi votat. Același sondaj arăta că 49% dintre respondenți îl considerau pe Ceaușescu un lider bun, pentru 15% fusese un lider rău, iar 30% aveau o opinie mixtă⁵³.

De departe unul dintre cele mai disputate sondaje de opinie a fost cel realizat de Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc (IICMER) în colaborare cu Centrul pentru Studiul Opiniei și Pieței (CSOP), în septembrie 2010. Întrebările din sondaj s-au referit la mai multe probleme legate de trecutul comunist: percepția generală, represiunea comunistă, problema dosarelor Securității și a legii lustrației, măsurile reparatorii⁵⁴. Rezultatele sondajului au evidențiat atât o percepție pozitivă a comunismului în rândul populației, cât și eșecul statului român de a elabora strategii publice pentru cunoașterea și asumarea trecutului comunist. La patru ani de la condamnarea publică a comunismului, aflată în plină criză economică, societatea românească își revaloriza nostalgic trecutul comunist. Conform sondajului, 47% dintre cei chestionați au afirmat despre comunism că era o idee bună, dar prost aplicată. 15% continuau să creadă că Ceaușescu a făcut rău României, alți 25% că făcuse bine, iar 46% aveau o atitudine ambivalentă, făcuse și bine, dar și rău⁵⁵. Mai mult, românii încă tânjeau după intervenția salvatoare a statului, care ar fi trebuit să le ofere locuri de muncă (72% dintre respondenți), să le repartizeze locuințe și să intervină în organizarea economiei. În plină

criză economică, societatea a avut o atitudine ambivalentă față de trecutul comunist, raportarea ei fiind direct legată de contextul social și economic.

Referindu-se la rezultatele sondajului, Vladimir Tismăneanu observa că „atunci când atâția români spun că regimul comunist a însemnat aplicarea eronată a unei idei bune, trebuie să vedem dacă ei știu cu adevărat în ce a constat ideologia marxistă. Își dau ei, oare, seama că era vorba de o dictatură nu doar politică ori economică, ci de una asupra sentimentelor, gândurilor, emoțiilor, nevoilor umane? Cunosce ei care au fost costurile umane ale aplicării utopiei? Iată, așadar, rolul vital al educației și al memorializării. Sunt convins că nu este vorba de o evaluare pozitivă a terorii comuniste, ci mai degrabă de minusurile informării și formării publice a unei conștiințe istorice adecvate”⁵⁶. În contextul dezbaterilor declanșate de sondajele de opinie, sociologul Vasile Dâncu lega nostalgia comunistă de o criză de identitate societală cauzată de lipsa unui proiect național și a unor strategii care să imprime României o direcție firească de dezvoltare⁵⁷. În opinia sa, pacea cu trecutul se putea obține numai prin evitarea „angajamentelor ideologizate” sau a atitudinilor emoționale, astfel încât societatea să-și poată gestiona în mod firesc trecutul: „Până la urmă nostalgia după trecutul comunist a devenit un loc social, un teritoriu al memoriei colective unde se întâlnesc toate generațiile. Poate singurul loc unde românii se mai pot simți solidari”⁵⁸. Vasile Dâncu consideră că negarea discursivă a nostalgiei comuniste și condamnarea vehementă a comunismului nu au ajutat societatea românească să-și cunoască pe deplin propriul trecut. Lipsa dezbaterii, neasumarea colectivă și individuală a moștenirii comuniste, incoerența strategiilor publice educaționale nu fac decât să încurajeze amnezia socială și să stimuleze memoria selectivă a societății.

Doi mai târziu, în ianuarie 2012, un alt sondaj realizat de cele două instituții, ICCMER-CSOP, evidențiază că condamnarea regimului fusese importantă pentru 26% dintre respondenți, în vreme ce pentru alți 26% nu avea niciun fel de relevanță. Același sondaj arată că pentru 44% dintre români căderea regimului fusese una benefică, în vreme ce pentru 34% aceasta se realizase în dauna intereselor României⁵⁹.

Conform unui alt sondaj, din februarie 2015, 53% dintre români considerau că Ceaușescu a fost un lider bun, iar 43% l-ar fi votat dacă acesta ar fi candidat la Președinție; 60,5% au declarat că viața lor era mai bună în comunism, în vreme ce 23% considerau că viața lor era cu mult mai proastă decât înainte de 1989⁶⁰. În privința respondenților, cei care îl consideră pe Ceaușescu un lider bun nu au studii sau au doar studii medii și provin din Moldova, urmași de cei din Transilvania și Banat. Această diferențiere este direct legată de nivelul de subdezvoltare economică a respectivelor regiuni⁶¹.

Sociologul Dumitru Sandu consideră că toți cei care sunt nostalgici nu sunt nici săraci, nici mai puțin educați, ci mai degrabă sunt acei oameni care s-au bucurat de condițiile de viață pe care le-au avut în timpul regimului comunist. Ei au trăit relativ bine în anii comunismului, nu s-au îmbogățit după 1989, și se află într-o stare de izolare socială. În opinia sa, pot fi identificate cel puțin două categorii de nostalgici: aproximativ 2/3 dintre ei nu sunt mulțumiți de standardul de viață post-decembrist, iar 1/3 nu sunt mulțumiți de politica și realizările guvernului, care le afectează direct nivelul de viață (salarii, asistență socială, sistem medical, educație etc.). D. Sandu sesizează existența unui paradox în evoluția fenomenului nostalgiei: dacă procentul celor care se declarau nemulțumiți de nivelul de trai era în scădere, cei care se declarau admiratori ai lui Ceaușescu se mențineau într-o proporție constantă: „Etichetarea pozitivă a lui Ceaușescu este în cazul lor o formă de protest față de funcționarea proastă a instituțiilor actuale, a celor asociate cu guvernul într-un fel sau altul”⁶².

Sondajele de opinie din ultimii ani scot în evidență două raportări diferite ale societății românești față de trecutul comunist: pe de o parte, elitele intelectuale, care accentuează necesitatea elaborării unor programe și politici publice pentru promovarea unei pedagogii a memoriei, iar pe de altă parte, marea majoritate a populației, care nu se raportează la regim ca la un trecut traumatic, ci într-o manieră nostalgică.

Concluzii

Nostalgia s-a manifestat diferit în societatea românească în cei treizeci de ani care au trecut de la căderea regimului comunist. Intensitatea sa este direct legată de transformările politice, economice, culturale și sociale, care au obligat societatea la un efort continuu de adaptare. În rândul nostalgicilor găsim în egală măsură atât pe reprezentanții generației a doua, cât și pe cei ai generației X. În primul caz, valul răsturnărilor care a urmat evenimentelor din decembrie 1989 i-a supus unui efort de adaptare cărui puțini au reușit să-i facă față (șomaj, pensii și salarii mici, dificultăți de reconversie profesională). Mare parte dintre ei au ajuns la vârsta pensionării sau sunt deja pensionari și nu sunt mulțumiți de condițiile de viață și nici de ceea ce le-a oferit democrația. În cel de-al doilea caz, insecuritatea economică și socială, dificultățile de adaptare la regulile economiei de piață au condus la alunecarea în nostalgie și a unei părți bune a generației X. „Înainte era mai bine” este discursul insecurității resimțite de societatea românească în cei 30 de ani care au urmat căderii comunismului. Oamenii aleg să rememoreze comunismul în funcție provocările prezentului, să-și proiecteze existența într-o zonă de siguranță socială, invocând experiențele pozitive ale propriului trecut comunist.

Între timp, nostalgia a devenit o stare de fapt. Dacă în 2010 procentul nostalgicilor era în măsură să uimească și creeze o dezbatere publică cu privire la starea societății românești, în 2019 masa celor care tânjesc după o ordine dispărută pare să nu mai intereseze. N-au mai fost comandate sondaje de opinie, nu s-au mai scris analize, nu s-a mai insistat asupra necesității reevaluării programelor educaționale. Un singur sondaj realizat de INSCOP Research, la comanda LARICS – Laboratorul de Analiză a Războiului Informațional și Comunicare Strategică, din cadrul Institutului de Științe Politice și Relații Internaționale „Ion I. C. Brătianu” al Academiei Române, în aprilie-mai 2019, și care avea ca temă *Valorile naționale: indentitate românească, unirea cu R. Moldova*, a cuprins la final și o secțiune dedicată celor 30 de ani de la căderea regimului comunist „instaurat în 1947”! Răspunsurile celor chestionați nu au fost în măsură să surprindă foarte mult: 27,2% consideră că regimul comunist a făcut mai mult bine, comparativ cu 29,6%, care cred că a făcut mai mult rău țării, în vreme ce 34,3% își nuanțează poziția, în funcțiile de „vârstele” regimului comunist: perioada Gheorghiu-Dej și cea a regimului Ceaușescu⁶³. Nostalgia comunistă a parcurs, așadar, drumul de la uimire la indiferență.

Note:

* O versiune a acestui articol a fost publicat sub titlul ”Why was better before. Generational communist nostalgia in Romania”, în *Historical Yearbook*, vol. XV, 2018, pp. 139-149.

¹ În februarie 2007, nemulțumiți de costurile privatizării, dar și de neplata salariilor, muncitorii de la uzinele brașovene „Tractorul”, „Rulmentul” și „Nitramonia” Făgăraș au protestat în fața sediului prefecturii Brașov. Lozincile folosite în timpul manifestației trimiteau la întreaga istorie politică și socială a tranziției: „Iliescu și cu gașca / Au furat toată țara / S-a dus lumea la votare / și i-a trimis la plimbare / Las’ că vine înc-un vot / și-o s-o luați și voi în bot / Alianța DA, la anticipate PA! / Despre voi, istoria, / Oare-n cărți ce se va nota? / Două rânduri despre

toți: / Ați fost hoți și mafioți!“ *Adevărul*, 20 februarie 2007, p. 7 (https://m.adevarul.ro/news/societate/ceausescu-fa-ne-bine-cheama-i-alesi-tine-1_50ac103c7c42d5a663846b9a/index.html) (accesat la 7 septembrie 2020).

² Maria Todorova, „From utopia to propaganda and back”, în *Post-communist Nostalgia* ed. Maria Todorova, Zsuzsa Gille, New York, Bergham Books, 2010, pp. 1-2. Dintre lucrările cele mai recente amintim Maya Nadkarny, *Remains of Socialism. Memory and the Futures of the Past in Postsocialist Hungary*, Ithaca London, Cornell University Press, 2020; Catharina Raudvere, *Nostalgia, Loss and Creativity in South-East Europe. Political and Cultural Representation of the Past*, London, Palgrave Macmillan, 2018; Olivia Angé, David Berliner, *Anthropology and Nostalgia*, New York, Bergham, 2016; *Remembering Communism. Public and Private Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, ed. Maria Todorova, Augusta Dimou, Stefan Troebst, Budapest, CEU Press, 2014; Katharina Niemeyer (ed.), *Media and Nostalgia: Yearning for the Past, Present and Future*, Palgrave Macmillan, 2014; Paul Cooke, *Representing East Germany since unification. From Colonization to Nostalgia*, New York, Berg, 2005.

³ Publicat în 2016, studiile incluse în volumul coordonat de cei doi antropologi belgieni nu s-au limitat numai la nostalgia comunistă, ci s-au extins și asupra altor spații, practici, experiențe, ritualuri, politici, agenți, instituții. Olivia Angé&David Berliner, *Anthropology and Nostalgia*, New York, Bergham, 2016, p. 2.

⁴ Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, New York, Basic Books, 2001; Eadem, „Nostalgia and its Discontents” în *The Hedgehog Review. Critical Reflection on Contemporary Culture*, Summer 2007, volume 9, nr. 2, p. 7-10.

⁵ Eadem, *The Future of Nostalgia*..., p. xv.

⁶ *Ibidem*, pp. 44 și urm.

⁷ *Ibidem*, p. 99.

⁸ David Kideckel, „The Undead: Nicolae Ceaușescu and Paternalist Politics in Romanian Society and Culture”, în *Death of the father: an anthropology of the end in political authority*, ed. John Borneman, New York, Bergham Books, 2004, pp. 124-125.

⁹ Vezi și analiza lui Dominic Boyer, „From Algos to Autonomos. Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania”, în *Post-communist Nostalgia* ed. Maria Todorova, Zsuzsa Gille, New York, Bergham Books, 2010, pp. 17-28; de asemenea, și *Eurobarometru 64.2. Opinia publică în Uniunea Europeană. Toamna 2005. Raport național. România*, document din anii preadeărării în care se constata o scădere a încrederii românilor în UE. Îngrijorările erau legate de situația economică, șomaj și creșterea prețurilor. https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb64/eb64_ro_nat.pdf (accesat la 7 septembrie 2020). Percepția s-a schimbat după aderare când, conform sondajelor, românii au devenit cu mult mai încrezători în instituțiile europene. Vezi în acest sens și studiul realizat de IRES la 10 după aderare, conform căruia 62% dintre români considerau că România a avut mai mult de câștigat prin aderarea la UE, în *Percepțiile românilor asupra impactului aderării la Uniunea Europeană*, https://ires.ro/uploads/articole/ro_ires_raport_percep%C8%9Bii-impact-aderare-ue_2016.pdf (accesat la 7 septembrie 2020).

¹⁰ Mirel Bănică, „Soarele roșu: despre memoria și nostalgia comunismului în România”, <http://www.fundatiacaleavictoriei.ro/2009/soarele-rosu-despre-memoria-si-nostalgia-comunismului-in-romania> (accesat la 13 octombrie 2015).

¹¹ Vladimir Tismăneanu, „Democrație și memorie. România își confruntă trecutul comunist”, în *România după 20 de ani*, coord. Vasile Boari, Natalia Vlas, Radu Murea, Iași, Institutul European, 2010, pp. 44-45; de asemenea și Tony Judt, *Reflecții asupra unui secol XX uitat. Reevaluări*, Iași, Polirom, 2011, p. 209.

¹² Lavinia Stan, „Memorie, dreptate, uitare: o radiografie a decommunizării românești”, în *România după 20 de ani*, coord. Vasile Boari, Natalia Vlas, Radu Murea, Iași, Institutul European, 2010, pp. 72-73

¹³ Discuția este cu mult mai amplă și necesită o analiză aparte. Vezi și Marius Stan, Vladimir Tismăneanu, „Administrarea trecutului: democrație și memorie în România”, în *România postcomunistă. Trecut, prezent și viitor*, coord. Lavinia Stan, Diane Vancea, Iași, Polirom, 2017, pp. 45-62.

¹⁴ Vintilă Mihăilescu, *Sfârșitul jocului. România celor 20 de ani*, București, Editura Curtea Veche, 2010, p. 200.

¹⁵ Idem, *Scutecele națiunii și hainele împăratului. Note de antropologie publică*, Iași, Editura Polirom, 2013, pp. 20-23.

¹⁶ Vintilă Mihăilescu, *Sfârșitul jocului*..., p. 176.

¹⁷ Dumitru Sandu, *Spațiul social al tranziției*, Iași, Polirom, 1999, p. 38.

¹⁸ Analiza situației economice a României la Bogdan Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Iași, Polirom, 2010, pp. 465-481.

¹⁹ Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2011, p. 535.

²⁰ Vlad Pașca, „Educația în România comunistă: un joc cu sumă nulă? O analiză a stocurilor de educație”, în *Marginalități, periferii, frontiere simbolice. Societate comunistă și dilemele sale indentitare*, Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc, vol. IX, 2014, pp. 184.

²¹ Vezi Dumitru Sandu, *Spațiul social al tranziției*, Iași, Editura Polirom, 1999, p. 8.

²² Dumitru Sandu o numește „migrație de revenire”, cauzată de șocul restructurărilor care s-a repercutat în special asupra navetiștilor. În cazul migrației oraș-sat, fenomenul a fost vizibil mai ales în județele slab dezvoltate. *Ibidem*, pp. 178-180;

²³ Vezi Mioara Anton, „*Ceaușescu și poporul!*”. *Scrisori către „iubitul conducător”, 1965-1989*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2016.

²⁴ „Despre nostalgie și modul în care ne aducem aminte de comunism”, interviu cu Magdalena Boiangiu, Mirel Bănică, *Dilema veche*, nr. 829, 9 - 15 ianuarie 2020 (accesat la 7 septembrie 2020).

²⁵ În primii zece ani de la căderea regimului comunist, vechea gardă comunistă a fost portretizată atât în discursul istoriografic, cât și în mass-media ca fiind „unealta criminală a Moscovei” a cărei misiune a fost să distrugă spiritualitatea românească prin impunerea unei ideologii străine. Mai mult, cunoașterea a ceea ce s-a întâmplat în România după 23 august 1944 a fost întârziată de accesul limitat în arhivele partidului și ale fostei Securități. Putem vorbi despre o „revoluție arhivistică” numai după înființarea „Comisiei Tismăneanu”, în aprilie 2006.

²⁶ Vintilă Mihăilescu propune o succesiune ușor diferită a generațiilor, el raportându-se numai la cei care au condus România după căderea regimului comunist: *generația zero*, crescută și educată în perioada de trecere la comunism, care avea în jur de 50 de ani în decembrie 1989 (generația lui Ion Iliescu); *generația tăcută*, crescută și educată în perioada stalinistă, a cunoscut perioada de liberalizare a regimului și avea la revoluție în jur de 25-39 de ani (aici îi regăsim pe Adrian Năstase, Traian Băsescu, Călin Popescu-Tăriceanu); *generația X*, sau „generația decreteilor”, crescută și educată în timpul regimului Ceaușescu și care și-a început tinerețea în post-comunism. Vintilă Mihăilescu, „Generația X – cei mulți și bogați?”, în *Sinteza. Revistă de cultură și gândire strategică*, nr. 15/aprilie 2015, pp. 45-47.

²⁷ România a devenit un exemplu negativ al tranziției, începutul anilor '90 stând sub semnul haosului, manifestațiilor violente de stradă, contramanifestațiilor organizate prin chemarea minerilor la București (seria mineriadelor), tensiuni interetnice (evenimentele de la Târgu Mureș), controlul presei. În opinia sociologului Vasile Dâncu această generație a fost responsabilă pentru „marile bătălii politice și ideologice ale primului deceniu post-decembrist”. Vezi Vasile Dâncu, „Generația înfrântă a României”, în *Sinteza. Revistă de cultură și gândire strategică*, nr. 5/aprilie 2015, p. 1; de asemenea și Oliver Jens Schmitt, *România în 100 de ani. Bilanțul unui veac de istorie*, București, Humanitas, 2018, pp. 77-80.

²⁸ Mircea Miclea, „Un psiho-portret pointilist”, în *Sinteza. Revistă de cultură și gândire strategică*, nr. 15/aprilie 2015, p. 39.

²⁹ Ioan T. Morar, *Fake news în Epoca de Aur: amintiri și povestiri despre cenzura comunistă*, Iași, Polirom, 2020, p. 10.

³⁰ Cristina Petrescu, „Nostalgia, Identity and Self-Irony in Remembering Communism”, în *Justice, Memory and Redress in Romania. New insights*, ed. Lavinia Stan, Lucian Turcescu, Cambridge Scholars Publishing, 2017, p. 193.

³¹ Antonio Momoc, „Ceaușescu și comunismul în imaginarul tinerilor. Mic studiu despre reprezentările studenților Facultății de Jurnalism, Universitatea din București, privind evenimentele din decembrie 1989”, în *Revoluția din 1989. Învinși și învingători*, coord. Anneli Ute Gabanyi, Alexandru Muraru, Andrei Muraru, Daniel Șandru, Iași, Polirom, 2019, p. 611.

³² Victoria Stoiciu, „Liceenii anti-rock&roll și imposibila schimbare la față a României”, în <https://www.criticatac.ro/liceenii-anti-rockroll-si-imposibila-schimbare-la-fata-a-romaniei/> (accesat la 12 septembrie 2020).

³³ Alexandra Bardan, *Marketing Post-communist nostalgia in Romania. A case study on the Contemporary Anniversary Events*, în *Styles of Communication*, vol. 10, nr. 1, 2018, pp. 49-73; Oana Popescu-Sandu, „Let's all freeze up until 2100 or so: Nostalgic Directions in Post-Communist Romania”, în *Post-communist Nostalgia* ed. Maria Todorova, Zsuzsa Gille, New York, Bergham Books, 2010, pp. 113-128; Diana Georgescu, „Ceaușescu hasn't died. Irony as a counter-memory in Post-Socialist Romania”, în *Ibidem*, pp. 155-176.

³⁴ Ionela Ilie, „Nostalgia lui Igu. Un profil al lui Cristian Vasile”, 2.09.2008 în <https://atelier.liternet.ro/articol/6392/Ionela-Ilie-Cristian-Vasile/Nostalgia-lui-Igu.html> (accesat la 16 septembrie 2020).

³⁵ Lista completă pe *Latrecut.ro*. *Amintiri naive din perioada roșie*, <http://www.latrecut.ro/> (accesat la 16 septembrie 2020).

³⁶ *Comunismul pe înțelesul corporatiștilor*, <https://www.postmodernism.ro/lansare-comunismul-pe-intelesul-corporatistilor/> (accesat la 16 septembrie 2020).

³⁷ Pe cd-ul pus la vânzare se regăseau unele dintre cele mai cunoscute melodii ale anilor ‘70-‘80: *Macarale* (Trio Grigoriu); *Hai, acasă* (Gil Dobrica); *Un alt început* (Compact); *Magistrala albastră* (Mirabela Dauer și Dan Spătaru); *Trecea fanfara militară* (Dan Spătaru); *Morărița* (Mirabela Dauer); *O noapte și-o zi* (Compact); *Portocala* (Anda Călugăreanu); *Frunza mea albastră* (Mirabela Dauer și Marian Nistor); *Strada Speranței* (Corina Chiriac); *Stau pe cheiul din port* (Gil Dobrică); *La 5 și jumătate* (Dan Spătaru); *N-am noroc* (Anda Călugăreanu); *Fata din vis* (Compact); *La telejurnal* (Alexandru Andrieș). Petre Dobrescu, *Libertatea lansează o colecție eveniment: Românii în Epoca de aur!*, în <https://www.libertatea.ro/stiri/libertatea-lanseaza-o-colectie-eveniment-romanii-in-epoca-de-aur-505120> (accesat la 12 septembrie 2020).

³⁸ Analiza reacțiilor cititorilor ziarului „Libertatea” față de această campanie la Manuela Marin, ”Between Memory and Nostalgia: The Image of Communism Populare Culture. A Case Study of Libertatea Newspaper”, în *Palimpsest*, nr. 5/2013, pp. 8-14.

³⁹ Dan Lungu, *Sînt o babă comunistă!*, Iași, Polirom, 2011, pp. 51-52; Angelo Mitchievici, *Estalgie și puțină uitare*, în <http://aarc.ro/en/articol/estalgie-si-putina-uitare> (accesat la 7 septembrie 2020).

⁴⁰ Jill Massino, *Ambiguous transitions. Gender, the State and Everyday Life in Socialist and Postsocialist Romania*, New York, Berghahn, 2019, p. 321 și urm.; Dragoș Petrescu, „Selective memories of communism. Remembering Ceaușescu’s „socialism“ in post-89 Romania“, în *Gebrochene Kontinuitäten. Transnationalität in den Erinnerungskulturen Ostmitteleuropas im 20. Jahrhundert*, ed. Agnieszka Gașior, Agnieszka Halamba, Stefan Troebst (Hg.), Köln, Böhlau Verlag, 2014, pp. 305-306.

⁴¹ Conform statisticilor oficiale, la nivelul întregii țări populația urbană crescuse cu 40% pe parcursul unui deceniu (1960-1970), iar segmentul ocupat în industrie se situa la 58%. Dacă în 1948, populația urbană din România număra aproximativ 3700 000 de locuitori, în 1972 aproape că se dublase.

⁴² La 28 iunie 1968, *Scânteia* anunța că de la Colibași urma să fie lansată prima limuzină românească, Dacia 1100: „Privim prototipul. Se înfățișează ca o mașină bună, elegantă, practică. Tracțiunea este amplasată în spate; este dotată cu un motor Sierra, unul dintre cele mai remarcabile motoare realizate de firma «Renault». Autoturismul este prevăzut să atingă viteza de 133 km pe oră cu un consum economic pe 100 de km de 7 litri de benzină. (...) Interiorul mașinii este modern, atrăgător și confortabil. Deși are dimensiunile unui automobil mic, el dispune de cinci locuri, pasagerii din spate având aceleași condiții de confort ca și cei din față”. Gh. Cîrstea, „În curând pe șosele, autoturismul «Dacia 1100»”, în *Scânteia*, 28 iunie 1968, p. 4.

⁴³ Analiza reclamelor la Dragoș Petrescu, „Selective memories of communism...”, pp. 314-316; Manuela Marin, „Communist nostalgia in România”, în *Studia Universitas Babeș-Bolyai. Historia*, vol. 58, nr. 2, December 2013, pp. 67-68; Marius Florin Drașovean, „Mitul Ceaușescu în publicitate sau despre cum se comercializează nostalgiile”, în *Jurnalism și comunicare*, vol. III, 1-2/2008, pp. 85-90; Florentina Tătar, „Branduri care au supraviețuit comunismului. Cât va mai vinde nostalgia”, în *Sinteza. Revistă de cultură și gândire strategică*, septembrie 2017 (<https://www.revistasinteza.ro/branduri-care-au-supravietuit-comunismului-cat-va-mai-vinde-nostalgia>) (accesat 7 septembrie 2020).

⁴⁴ Spotul publicitar la <https://www.youtube.com/watch?v=WZYJrZNjfrw> (accesat 7 septembrie 2020).

⁴⁵ „Despre nostalgie și modul în care ne aducem aminte de comunism”, interviu cu Magdalena Boiangiu, Mirel Bănică, *Dilema veche*, nr. 829, 9 - 15 ianuarie 2020 (accesat la 7 septembrie 2020).

⁴⁶ Marius Chivu, „Comunismul e ca un suc de portocale”. Intervi cu Alexandru Dumitrescu, director de creație adjunct, McCannErickson”, în *Dilema veche*, nr. 142, 13 octombrie 2006 <https://dilemaveche.ro/sectiune/tema-saptamanii/articol/comunismul-e-ca-un-suc-de-portocale-interviu-cu-alexandru-dumitrescu-director-de-creatie-adjunct-mccannerickson> (accesat la 12 septembrie 2020).

⁴⁷ Manuela Marin, *Communist nostalgia in România...*, pp. 63-65.

⁴⁸ Datele furnizate de NEB se opresc la 2004. Vezi Mihai Stelian Rusu, „Battling over Romanian Red Past. The Memory of Communism between Elitist Cultural Trauma and Popular Collective Nostalgia”, în *Romanian Journal of Society and Politics*, 10(1), 18, 2015, pp. 41-42.

- ⁴⁹ Analiza la Tom Gallagher, *Furtul unei națiuni. România de la comunism încoace*, București, Humanitas, 2004, pp. 196-198.
- ⁵⁰ Mihai Stelian Rusu, *op. cit.*, p. 42.
- ⁵¹ „Controversații din top 100 Mari Români“, http://www.tvr.ro/--controversatii-din-top-100-mari-romani_2099.html#view (accesat la 15 septembrie 2020).
- ⁵² Aniela Nine, „Barometru de opinie. Ceaușescu, înger și demon“, în <https://jurnalul.ro/stiri/politica/barometru-de-opinie-ceausescu-inger-si-demon-111211.html> (accesat la 15 septembrie 2020).
- ⁵³ Vasile Dâncu, „Românii și nostalgia comunismului. Însemnări la un sondaj de opinie“, în <https://ires.ro/articol/93/romanii--i-nostalgia-comunismului> (accesat la 15 septembrie 2020).
- ⁵⁴ *Percepția actuală asupra comunismului - rezultatele studiului din Octombrie 2010* (https://www.iiccr.ro/pdf/ro/perceptia_actuala_asupra_comunismului.pdf) (accesat la 15 septembrie 2020).
- ⁵⁵ *Atitudini și opinii despre regimul comunist din România. Sondaj de opinie publică*, 20 septembrie 2010 (<https://s1.ziareromania.ro/?mmid=019fa9ad2e40eeff3>).
- ⁵⁶ Vladimir Tismăneanu, „Despre nostalgia comunismului, peronism și spaima de libertate“, în <http://www.hotnews.ro/stiri-opinii-8133059-despre-nostalgia-comunismului-peronism-spaima-libertate.htm> (accesat la 14 octombrie 2015).
- ⁵⁷ Vasile Dâncu, „Nimic nu este mai imprevizibil decât trecutul. Însemnări la un sondaj de opinie“ https://ires.ro/uploads/articole/nimic_nu_este_mai_imprevizibil_decat_trecutul.pdf (accesat la 15 septembrie 2020).
- ⁵⁸ *Ibidem*.
- ⁵⁹ *Atitudini și opinii despre regimul comunist din România. Sondaj de opinie publică*, 23 ianuarie 2012 (https://www.crimelecomunismului.ro/pdf/ro/sondaj/raport_iiccrmer.pdf) (accesat la 15 septembrie 2020).
- ⁶⁰ *Sondaj IRES 43% dintre români l-ar vota pe Nicolae Ceaușescu dacă ar vota la prezidențiale* în „Revista 22“, 24 aprilie 2015, <http://www.revista22.ro/sondaj-ires-43-dintre-romani-l-ar-vota-pe-nicolae-ceausescu-daca-ar-candida-la-prezidentiale-55244.html>. (accesat 12 septembrie 2020).
- ⁶¹ Mirela-Luminița Murgescu, *Romanian Perception of Communism*, în „Euxeinos“, nr. 12/2012, pp. 5-12.
- ⁶² Gabriel Bădescu, Mircea Comșa, Dumitru Sandu, Manuela Stănculescu, *Avatarurile nemulțumirii sociale în România anilor 1998-2007. Barometrul de opinie publică, octombrie 2007*, Fundatia Soros România, 2007, pp. 46-47 (https://www.academia.edu/15919326/Avatarurile_nemulțumirii_sociale_in_Romania_anilor_1998_2007_2007) (accesat la 15 septembrie 2020).
- ⁶³ Sondaj de opinie publică la nivel național, INSCOP Research, LARICS.Ro, aprilie-mai 2019, <https://www.inscop.ro/wp-content/uploads/2019/05/4.-Sondaj-INSOP-Research-Pachet-valori-nationale-mai-2019.pdf> (accesat la 15 septembrie 2020).

Bibliografie:

- ANGÉ, Olivia, BERLINER, David, *Anthropology and Nostalgia*, New York, Bergham, 2016.
- ANTON, Mioara, „*Ceaușescu și poporul!*“. *Scrisori către „iubitul conducător”, 1965-1989*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2016.
- BARDAN, Alexandra, „Marketing Post-communist nostalgia in Romania. A case study on the Contemporary Anniversary Events“, în *Styles of Communication*, vol. 10, nr. 1, 2018.
- BĂDESCU, Gabriel, COMȘA, Mircea, SANDU, Dumitru, STĂNCULESCU, Manuela, *Avatarurile nemulțumirii sociale în România anilor 1998-2007. Barometrul de opinie publică, octombrie 2007*, Fundatia Soros România, 2007, pp. 46-47 (https://www.academia.edu/15919326/Avatarurile_nemulțumirii_sociale_in_Romania_anilor_1998_2007_2007) (accesat la 15 septembrie 2020).
- BĂNICĂ, Mirela, „Soarele roșu: despre memoria și nostalgia comunismului în România“, <http://www.fundatiacaleavictoriei.ro/2009/soarele-rosu-despre-memoria-si-nostalgia-comunismului-in-romania> (accesat la 13 octombrie 2015).

BOIANGIU, Magdalena, „Despre nostalgie și modul în care ne aducem aminte de comunism” interviu cu Magdalena Boianiu, Mirel Bănică, *Dilema veche*, nr. 829, 9 - 15 ianuarie 2020 (accesat la 7 septembrie 2020).

BOYM, Svetlana, *The Future of Nostalgia*, New York, Basic Books, 2001.

BOYM, Svetlana, „Nostalgia and its Discontents”, în *The Hedgehog Review. Critical Reflection on Contemporary Culture*, Summer 2007, volume 9, nr. 2.

CHIVU, Marius „Comunismul e ca un suc de portocale”. Intervi cu Alexandru Dumitrescu, director de creație adjunct, McCannErickson”, în *Dilema veche*, nr.142, 13 Oct 2006, <https://dilemaveche.ro/sectiune/tema-saptamanii/articol/comunismul-e-ca-un-suc-de-portocale-interviu-cu-alexandru-dumitrescu-director-de-creatie-adjunct-mccannerickson> (accesat la 12 septembrie 2020).

CÎRSTEA, Gh., „În curând pe șosele, autoturismul «Dacia 1100»”, în *Scânteia*, 28 iunie 1968.

CONSTANTINIU, Florin, *O istorie sinceră a poporului român*, București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2011.

COOKE, Paul, *Representing East Germany since unification. From Colonization to Nostalgia*, New York, Berg, 2005.

DÂNCU, Vasile, „Generația înfrântă a României”, în *Sinteza. Revistă de cultură și gândire strategică*, nr. 5/aprilie 2015.

DÂNCU, Vasile, „Românii și nostalgia comunismului. Însemnări la un sondaj de opinie”, în <https://ires.ro/articol/93/romanii--i-nostalgia-comunismului> (accesat la 15 septembrie 2020).

DOBRESCU, Petre, „Libertatea lansează o colecție eveniment: Românii în Epoca de aur!”, în Libertatea <https://www.libertatea.ro/stiri/libertatea-lanseaza-o-colectie-eveniment-romanii-in-epoca-de-aur-505120> (accesat la 12 septembrie 2020).

DOMINIC, Boyer, „From Algos to Autonomos. Nostalgic Eastern Europe as Postimperial Mania”, în *Post-communist Nostalgia* ed. Maria Todorova, Zsuzsa Gille, New York, Bergham Books, 2010.

DRAȘOVEAN, Marius Florin, „Mitul Ceaușescu în publicitate sau despre cum se comercializează nostalgiile”, în *Jurnalism și comunicare*, vol. III, 1-2/2008.

GALLAGHER, Tom, *Furtul unei națiuni. România de la comunism încoace*, București, Humanitas, 2004.

GEORGESCU, Diana, „Ceaușescu hasn't died. Irony as a counter-memory in Post-Socialist Romania”, în *Post-communist Nostalgia* ed. Maria Todorova, Zsuzsa Gille, New York, Bergham Books, 2010.

JUDT, Tony, *Reflecții asupra unui secol XX uitat. Reevaluări*, Iași, Polirom, 2011, p. 209.

ILIE, Ionela, „Nostalgia lui Igu. Un profil al lui Cristian Vasile”, 2.09.2008 în <https://atelier.liternet.ro/articol/6392/Ionela-Ilie-Cristian-Vasile/Nostalgia-lui-Igu.html> (accesat la 16 septembrie 2020).

KIDCKEL, David, *The Undead: Nicolae Ceaușescu and Paternalist Politics in Romanian Society and Culture*, în *Death of the father: an anthropology of the end in political authority*, ed. John Borneman, New York, Bergham Books, 2004.

LUNGU, Dan, *Sînt o babă comunistă!*, Iași, Polirom, 2011.

MARIN, Manuela, „Communist nostalgia in România”, în *Studia Universitas Babeș-Bolyai. Historia*, vol. 58, nr. 2, December 2013.

MARIN, Manuela, "Between Memory and Nostalgia: The Image of Communism Populare Culture. A Case Study of Libertatea Newspaper", în *Palimpsest*, nr. 5/2013.

MASSINO, Jill, *Ambiguous transitions. Gender, the State and Everyday Life in Socialist and Postsocialist Romania*, New York, Berghahn, 2019.

MICLEA, Mircea, „Un psiho-portret pointilist”, în *Sinteza. Revistă de cultură și gândire strategică*, nr. 15/aprilie 2015.

MIHĂILESCU, Vintilă, „Generația X – cei mulți și bogați?”, în *Sinteza. Revistă de cultură și gândire strategică*, nr. 15/aprilie 2015.

MIHĂILESCU, Vintilă, *Scutecele națiunii și hainele împăratului. Note de antropologie publică*, Iași, Editura Polirom, 2013.

MIHĂILESCU, Vintilă, *Sfârșitul jocului. România celor 20 de ani*, București, Editura Curtea Veche, 2010.

MITCHIEVICI, Angelo, *Estalgie și puțină uitare*, în <http://aarc.ro/en/articol/estalgie-si-putina-uitare> (accesat la 7 septembrie 2020).

MOMOC, Antonio, „Ceaușescu și comunismul în imaginarul tinerilor. Mic studiu despre reprezentările studenților Facultății de Jurnalism, Universitatea din București, privind evenimentele din decembrie 1989”, în *Revoluția din 1989. Învinși și învingători*, coord. Anneli Ute Gabanyi, Alexandru Muraru, Andrei Muraru, Daniel Șandru, Iași, Polirom, 2019.

MORAR, Ioan T., *Fake news în Epoca de Aur: amintiri și povestiri despre cenzura comunistă*, Iași, Polirom, 2020.

MURGESCU, Bogdan, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Iași, Polirom, 2010.

MURGESCU, Mirela-Luminița, "Romanian Perception of Communism," în *Euxeinos*, nr. 12/2012.

NADKARNY, Maya, *Remains of Socialism. Memory and the Futures of the Past in Postsocialist Hungary*, Ithaca London, Cornell University Press, 2020.

NIEMEYER, Katharina (ed.), *Media and Nostalgia: Yearning for the Past, Present and Future*, Palgrave Macmillan, 2014.

NINE, Aniela, *Barometru de opinie. Ceaușescu, inger și demon*, în <https://jurnalul.ro/stiri/politica/barometru-de-opinie-ceausescu-inger-si-demon-111211.html> (accesat la 15 septembrie 2020).

PAȘCA, Vlad, „Educația în România comunistă: un joc cu sumă nulă? O analiză a stocurilor de educație”, în *Marginalități, periferii, frontiere simbolice. Societate comunistă și dilemele sale identitare*, Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc, vol. IX, 2014.

PETRESCU, Cristina, "Nostalgia, Identity and Self-Irony in Remembering Communism", în *Justice, Memory and Redress in Romania. New insights*, ed. Lavinia Stan, Lucian Turcescu, Cambridge Scholars Publishing, 2017.

PETRESCU, Dragoș, "Selective memories of communism. Remembering Ceaușescu's socialism in post-89 Romania", în *Gebrochene Kontinuitäten. Transnationalität in den Erinnerungskulturen Ostmitteleuropas im 20. Jahrhundert*, ed. Agnieszka Gașior, Agnieszka Halamba, Stefan Troebst (Hg.), Köln, Böhlau Verlag, 2014.

POPESCU-SANDU, Oana, "Let's all freeze up until 2100 or so: Nostalgic Directions in Post-Communist Romania", în *Post-communist Nostalgia* ed. Maria Todorova, Zsuzsa Gille, New York, Bergham Books, 2010.

RAUDVERE, Catharina, *Nostalgia, Loss and Creativity in South-East Europe. Political and Cultural Representation of the Past*, London, Palgrave Macmillan, 2018.

RUSU, Mihai Stelian, "Battling over Romanian Red Past. The Memory of Communism between Elitist Cultural Trauma and Popular Collective Nostalgia", în *Romanian Journal of Society and Politics*, 10(1)/2015.

SANDU, Dumitru, *Spațiul social al tranziției*, Iași, Polirom, 1999.

SCHMITT, Oliver Jens, *România în 100 de ani. Bilanțul unui veac de istorie*, București, Humanitas, 2018.

STAN, Lavinia, „Memorie, dreptate, uitare: o radiografie a decomunizării românești”, în *România după 20 de ani*, coord. Vasile Boari, Natalia Vlas, Radu Murea, Iași, Institutul European, 2010.

STAN, Marius, Tismăneanu, Vladimir, „Administrarea trecutului: democrație și memorie în România”, în *România postcomunistă. Trecut, prezent și viitor*, coord. Lavinia Stan, Diane Vancea, Iași, Polirom, 2017.

STOICIU, Victoria „Liceenii anti-rock&roll și imposibila schimbare la față a României”, în <https://www.criticatac.ro/liceenii-anti-rockroll-si-imposibila-schimbare-la-fata-a-romaniei/> (accesat la 12 septembrie 2020).

TĂTAR, Florentina, „Branduri care au supraviețuit comunismului. Cât va mai vinde nostalgia”, în *Sinteza. Revistă de cultură și gândire strategică*, septembrie 2017 (<https://www.revistasinteza.ro/branduri-care-au-supravietuit-comunismului-cat-va-mai-vinde-nostalgia>) (accesat 7 septembrie 2020).

TISMĂNEANU, Vladimir, „Democrație și memorie. România își confruntă trecutul comunist”, în *România după 20 de ani*, coord. Vasile Boari, Natalia Vlas, Radu Murea, Iași, Institutul European, 2010.

TISMĂNEANU, Vladimir, „Despre nostalgia comunismului, peronism și spaima de libertate”, în <http://www.hotnews.ro/stiri-opinii-8133059-despre-nostalgia-comunismului-peronism-spaima-libertate.htm> (accesat la 14 octombrie 2015).

TODOROVA, Maria, „From utopia to propaganda and back”, în *Post-communist Nostalgia* ed. Maria Todorova, Zsuzsa Gille, New York, Bergham Books, 2010.

TODOROVA, Maria, Dimou, Augusta, Troebst, Stefan (ed.), *Remembering Communism. Public and Private Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, Budapest, CEU Press, 2014.

Surse online

Adevărul, 20 februarie 2007, p. 7 (https://m.adevarul.ro/news/societate/ceausescu-fa-ne-bine-cheama-i-alesi-tine-1_50ac103c7c42d5a663846b9a/index.html) (accesat la 7 septembrie 2020).

Atitudini și opinii despre regimul comunist din România. Sondaj de opinie publică, 20 septembrie 2010 (<https://s1.ziareromania.ro/?mmid=019fa9ad2e40eef3>).

Atitudini și opinii despre regimul comunist din România. Sondaj de opinie publică, 23 ianuarie 2012 (https://www.crimelecomunismului.ro/pdf/ro/sondaj/raport_iiccmer.pdf) (accesat la 15 septembrie 2020).

Comunismul pe înțelesul corporatiștilor, <https://www.postmodernism.ro/lansare-comunismul-pe-intelesul-corporatistilor/> (accesat la 16 septembrie 2020).

Controversații din top 100 Mari Români <http://www.tvr.ro/--controversatii-din-top-100-mari-romani-2099.html#view> (accesat la 12 septembrie 2020).

Eurobarometru 64.2. Opinia publică în Uniunea Europeană. Toamna 2005. Raport național. România, https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb64/eb64_ro_nat.pdf (accesat la 7 septembrie 2020).

Latrecut.ro. Amintiri naive din perioada roșie, <http://www.latrecut.ro/> (accesat la 16 septembrie 2020).

Libertatea <https://www.libertatea.ro/stiri/libertatea-lanseaza-o-colectie-eveniment-romanii-in-epoca-de-aur-505120> (accesat la 12 septembrie 2020).

Percepția actuală asupra comunismului - rezultatele studiului din Octombrie 2010 (https://www.iiccr.ro/pdf/ro/perceptia_actuala_asupra_comunismului.pdf) (accesat la 15 septembrie 2020).

Percepțiile românilor asupra impactului aderării la Uniunea Europeană, https://ires.ro/uploads/articole/ro_ires_raport_percep%C8%9Bii-impact-aderare-ue_2016.pdf (accesat la 7 septembrie 2020).

„Sondaj IRES: 43% dintre români l-ar vota pe Nicolae Ceaușescu dacă ar vota la prezidențiale”, în *Revista 22*, 24 aprilie 2015, <http://www.revista22.ro/sondaj-ires-43-dintre-romani-l-ar-vota-pe-nicolae-ceausescu-daca-ar-candida-la-prezidentiale-55244.html>. (accesat 12 septembrie 2020).

Sondaj de opinie publică la nivel național, INSCOP Research, LARICS.Ro, aprilie-mai 2019, <https://www.inscop.ro/wp-content/uploads/2019/05/4.-Sondaj-INSCOP-Research-Pachet-valori-nationale-mai-2019.pdf> (accesat la 15 septembrie 2020).